

téměř nezaznamenáváme paternalistický přístup k venkovské zaostalosti. Analytická data jsou věcná, přesná, strohá. Přístup k řešení velmi závažných ekonomických a sociálních problémů je naopak velmi citlivý, povzbuzující a rozvíjející především místní nápady a mož-

nosti. Návodů k udržení životaschopnosti vesnic může být samozřejmě mnohonásobně více, ale lučimský příklad je rozhodně dobrou inspirací.

Věra Majerová

Piotr Sztompka: *Trust. A Sociological Theory*

Cambridge, Cambridge University Press 1999, 214 s.

Podtitul nové knihy profesora sociologie na Jagellonské Univerzitě v Krakově Piotra Sztompky by mohl čtenáře zmýlit, ale Sztompkova kniha není jen suchou sociologickou teorií. Českého čtenáře si spíše získá poslední kapitola nazvaná „Důvěra a rychlá sociální změna: případová studie“, ve které autor konfrontuje svoji teorii důvěry se sociologickými výzkumy zabývajícími se pádem komunismu a zrodem postkomunistického sociálního řádu v Polsku. Zde shromážděné argumenty mohou čtenáře navnadit či vyprovokovat k prostudování autorova modelu vzniku kultury důvěry (kap. 6) či jeho výkladu o paradoxním vztahu důvěry a demokracie (kap. 7). Nakonec si z řady klasifikací a typologií „disciplinovaného eklektika“ Sztompky může čtenář k svému užitku vytvořit vlastní vhled do zvláště v posledních letech se rozšiřujícího okruhu literatury o důvěře (kap. 2 Idea důvěry, 3 Druhy důvěry, 4 Základy důvěry, 5 Funkce důvěry). Sám autor knihy se tímto tématem zabýval prakticky celou druhou polovinu devadesátých let mj. v návaznosti na své předchozí práce *Society in Action: The Theory of Social Becoming* (1991) a *The Sociology of Social Change* (1993).

Než se v knize dostane k tématu důvěry, připravuje si Sztompka v první kapitole cestu popisem vývoje sociologie, z něhož vyzvedává dva paradigmatické posuny – od sociologie sociálních kolektivit, systémů či struktur k sociologii, která se zajímá o sociálně vkořeněné jednotlivce, sociologii jednání. Uvnitř ní pak sleduje posun od „tvrdé“, pozitivistické představy jednání k „měkké“, humanistické představě zaměřené na významy; pohyb od pojetí člověka jako *homo economicus* k bohatější představě zahrnující prvky emocí, norem,

tradic a kultury. Ačkoliv právě badatelský zájem o koncept důvěry má být příkladem kulturalistického obratu (s. 11) v sociologii, nevyznívá popis paradigmatických posunů zcela přesvědčivě. Alespoň Sztompkovy časté citace a odkazy na teoretika systémů Niklase Luhmanna či představitele „tvrdé“ teorie racionální volby, jako jsou James S. Coleman a Russel Hardin, takový posun nedokládají. Zdá se, že si autor úvodem jen otevírá cestu ke své pozici a svému konceptu kultury důvěry.

Základní Sztompkova definice důvěry zní: „Důvěra je sázka na budoucí kontingentní jednání druhých“ (s. 25). Podle Sztompky důvěra aktivně anticipuje a čelí neznámé budoucnosti. Patří do diskursu jednání (*agency*), čímž se liší od naděje a důvěřivosti (*confidence*), které jsou pasivní a spadají do diskursu osudu. Důvěra sází na budoucí nejisté jednání druhých, a proto je vždy spojena s rizikem. Míra rizika záleží na velikosti „sázky“ a šanci zisku či ztráty. Spojitost s rizikem (společností rizik) aktualizuje problematiku důvěry v době pozdní moderny.

Na rozdíl od autorů, kteří kvalitativně odlišují interpersonální důvěru (zahrnující setkání tváří v tvář) od sociální důvěry, se podle Sztompky spíše jedná o rozšiřující se soustředné okruhy důvěry. Od nejužšího kruhu naší rodiny, osobních známých, přes různé sociální kategorie, sociální role (např. důvěra v lékaře, nedůvěra v taxikáře) a skupiny se dostaneme až k abstraktnějším typům, jako je důvěra v instituce a organizace, v technologické systémy až po nejširší objekty důvěry, jako jsou důvěra v sociální systém, sociální řád. Všechny tyto různé druhy důvěry jsou v zásadě redukovatelné na důvěru v lidské jednání, ať už důvěřujeme přímo jemu, nebo jeho produktům či efektům.

Ve třetí a čtvrté kapitole se Sztompka zabývá třemi dimenzemi komplexního statusu důvěry. Mimo jiné tím vymezuje svoji pozici

vůči přístupům jiných autorů. Důvěra jako *vztah* je založena na odhadu důvěryhodnosti objektu důvěry. Rozhodnutí, zda důvěřovat, závisí na informacích, které má subjekt důvěry k dispozici. Ty se buď týkají vlastních rysů objektu důvěry (reputace; výkon; dojem), nebo kontextu, v němž objekt působí, a který umožňuje důvěryhodnost vynutit, činí ji pravděpodobnější tím, že zviditelňuje zneužití důvěry atd. Při získávání informací musí často subjekt důvěry také spoléhat na důvěryhodnost osob či institucí, které mu informace zprostředkovávají, a počítat s možností, že objekt potenciální důvěry svoji důvěryhodnost předstírá. Relační dimenze důvěry a problémy s ní souvisejícími se zabývá teorie racionální volby. Psychosociální perspektiva vidí důvěru jako *rys osobnosti* odvozený z genealogie jedince, z jeho úspěšné socializace, zejména v počátečních fázích života. Mluví se o „základní důvěře“ (Giddens), „morálním impulsu“ (Wilson), „kapacitě pro důvěru“ (Hardin) atd. Podobně genealogický základ jako druhá dimenze, ale na kolektivní úrovni, má dimenze třetí – důvěra jako *kulturní norma*. Koncept kultury důvěry a model jeho vzniku představují Sztompkův vlastní přínos do teorie důvěry.

Sztompkův model vzniku kultury důvěry (s. 132 an) spojuje čtyři sady proměnných. Výchozí proměnnou je preexistující tradice důvěry (resp. nedůvěry). Jako nezávislé proměnné vystupují strukturální podmínky, které zvyšují či snižují pravděpodobnost úspěchu důvěry. Pozitivně rozvoj důvěry ovlivňuje normativní koherence, stabilita sociálního řádu, transparentnost sociální organizace, obeznamost s prostředím, ve kterém lidé jednají, a odpovědnost druhých lidí a institucí. Na vybavení aktérů záleží, zda využijí strukturálních podmínek či nikoliv. Toto vybavení aktérů, které se u Sztompky rozpadá na dva okruhy – sociální nálady, jako jsou rozšířený optimismus, orientace na úspěch atd. a kolektivní kapitál (bohatství, moc, vzdělání, sociální síť, velká rodina, náboženská víra aj.), sehrává roli prostředkující proměnné, která předešlé proměnné spojuje s výslednou úrovní kultury důvěry. Ta vystupuje jako závislá proměnná na konci jedné sekvence a stává se výchozím bodem pro další cykly růstu kultury důvěry (resp. nedůvěry).

Ze svého modelu Sztompka vyvozuje závěry pro praktickou politiku. Legislativní úsilí by mělo vytvořit systém koherentního a nekontradiktorního práva, pocit stability by mohla zvýšit garance pokračování protřžních a demokratických reforem. Pro transparentnost vládních akcí je důležitá její mediální politika a zajištění zpětné vazby např. prostřednictvím výzkumů veřejného mínění. Zlidštění institucí počínaje bankami a konče školami především padá na jejich reprezentanty, kteří se denně stýkají s občany. Pro posílení odpovědnosti je klíčová konsolidace demokratických institucí. Vedle utváření vhodných institucí lze podle Sztompky napomáhat rozšíření důvěry prostřednictvím kvalitního vzdělání a podporou zdravého rodinného života. Je třeba v očích lidí zvýšit důležitost důvěry, spojit ji s jinými morálními zdroji (např. náboženství) a ukázat, že důvěra a její dodržení se vyplácí.

Vztah demokracie a důvěry podle Sztompky charakterizuje dvojí paradox. Za prvé, demokracie paradoxně posiluje kulturu důvěry institucionalizací nedůvěry v základních principech demokracie. Např. princip periodických voleb v sobě zahrnuje nedůvěru v ochotu vládců předat moc dobrovolně svým nástupcům. Různé oblasti moci jsou odděleny, aby jedna druhou navzájem kontrolovaly. Princip občanských práv implikuje nedůvěru ve spontánní snahu autorit zabezpečit potřeby a zájmy občanů atd. Za druhé, principy demokracie podporují kulturu důvěry paradoxně tehdy, když nejsou příliš často aplikovány. Jejich užití totiž indikuje porušení důvěry. Jestliže se ale uplatňují jen výjimečně, systém lze považovat za efektivně fungující a důvěryhodný. Sztompka poukazuje i na opačnou kauzalitu. Rozšíření důvěry napomáhá pro demokracii podstatné komunikaci mezi občany, participace občanů, jejich toleranci, upřednostňování kompromisu před konfliktem atd. Na rozdíl od demokracie se autokracie snaží různými způsoby přímo institucionalizovat důvěru ve vládcu a systém autority. Institucionalizovaná důvěra je však křehká mimo jiné proto, že jednostranně vyžaduje důvěru jen od ovládaných, podřízených atp.

V případové studii popisuje Sztompka fluktuaci důvěry v polské společnosti počínaje vývojem v posledních desetiletích komunistic-

ké vlády. Podrobnější analýza vychází z bodu, ve kterém úroveň důvěry kulminovala. „Národní solidarita dosáhla svého vrcholu a s prvním demokratickým premiérem Tadeuszem Mazowieckim deklarovanou politikou tlusté čáry oddělující minulost mohla pojmout dokonce dřívější vládců a jejich podporovatele. Další pout polského papeže dala příležitost k symbolické demonstraci národní a náboženské jednoty. Intenzivní důvěra poprvé obsahovala obě formy: horizontální mezi lidmi přes všechny sociální hranice a vertikální vůči našim demokraticky zvoleným reprezentantům a vládě vedené Solidaritou.“ (s. 159 an).

Kolaps důvěry, který se objevil s překážkami transformace, Sztompka dokládá rozšířením substitutů důvěry (obecně se jim věnuje v páté kapitole). Poukazuje na posun k diskursu osudu, který se odráží např. v popularitě sázkaření a hráčství; rozšíření korupce; spoléhání na cizí pomoc anebo pomoc státu atd. Jako behaviorální indikátory deficitu důvěry autorovi slouží např. odchody do zahraničí, nechuť občanů veřejně se angažovat, kolektivní protesty, chybějící dlouhodobý výhled v ekonomickém chování i jinde. Mezi verbálními indikátory poklesu důvěry se objevují hodnocení dopadů privatizace, srovnání současné a minulé socioekonomické pozice, míry důvěry v politické instituce, ale také např. církev. Sztompka přitom vnímá, že důvěra není ve společnosti rovnoměrně distribuovaná. Přinejmenším se odvíjí od historických zkušeností s předchozím režimem a relativním úspěchem či deprivací zažívanými v novém režimu.

Syndrom nedůvěry vysvětluje Sztompka zčásti jako dědictví nedůvěry z předešlého režimu (s. 174 an) posílené „porevoluční malátností“ způsobené mj. tvrdou a nevybíravou snahou využít nově se otevírající šance, uvolněním dřívější vnější i vnitřní kontroly, nevyzrálými a korumpovatelnými politickými elitami atd. Z dlouhodobého hlediska nedůvěru prohlubuje nejistota lidí, kteří nepřipraveni vstupují do budoucnosti s dosud nepoznanými riziky – vysokou nezaměstnaností, inflací, finanční a daňovou nestabilitou, rostoucí kriminalitou vedoucí až k „normalizaci deviance“ (Stivers). To vše při nefunkčnosti kontrolních agentur, které mají hájit řád, stabilitu a kontinuitu sociálního života. Svoji roli při vytváření

deficitu důvěry sehrávají i nesplněná vysoká očekávání, která přinesl „slavný rok 1989“.

Ve svých studiích důvěry z poloviny devadesátých let je Sztompka ještě poměrně pesimistický v názoru na šance a časový rozměr překonání bludného kruhu posilující se nedůvěry a cynismu. Jestliže potom jeho indikátory důvěry vykazují zhruba od let 1993/94 stabilní nebo i rostoucí trend, vysvětluje to odkazem na mnohaúrovňovou konsolidaci poměru. Nevratnost politických změn se paradoxně projevila vítězstvím postkomunistů v parlamentních volbách, kteří však nezměnili trend reforem. Svoje první výsledky začala přinášet razantní ekonomická reforma. Konsolidací prošla politická demokracie (přijetí ústavy, opakované volby, fungování mechanismů parlamentní demokracie). Pozitivní roli v obratu sehrála expanze osobního a sociálního kapitálu (zakořenění relativně bohaté střední třídy) i využití tradičních zdrojů v nových podmínkách (silné a široké rodiny, náboženská komunita). Sztompka vnímá i vliv generační výměny ve prospěch minulou kulturou nedůvěry nezatížená generace. S ohledem na tyto faktory vidí Sztompka v závěru své práce budoucnost Polska o poznání optimističtější.

V několika poznámkách se na závěr pokusím naznačit silné stránky i možné slabiny Sztompkovy knihy. Ač se Sztompka sám věnuje zejména kulturní dimenzi důvěry, nechce se uzavírat do jednodimenzionálního schématu nutně zjednodušujícího komplexní problematiku teorie důvěry. Snaha zahrnout co možná nejvíce přístupů na druhé straně vede k nebezpečí rozbředlosti terminu. Mnoha odlišnými výrazy přetížený pojem ztrácí schopnost rozlišit, vysvětlit.

Sztompkova hlavní ambice je teoretická. My jsme zde ale více pozornosti věnovali empirické aplikaci jeho teorie na polském případě. Zdá se přitom, že data v případové studii nezřídka sama relativizují a vymezují rámec platnosti autorovy obecné teorie. Například nelze v rovině výzkumu jednoduše doložit přínos v první kapitole zmíněného paradigmatického posunu k „měkkým“ proměnným. Nejednou vykazují autorovy klasifikace důvěry silnou korelaci s „tvrdými“ socioekonomickými charakteristikami. Mezi intervenujícími proměnnými v modelu vzniku důvěry mají své místo

bohatství, moc, bezpečná práce (s. 133) atp. V případové studii vidí Sztompka v emigraci vzdělanců a profesionálů na Západ známku externalizace důvěry (s. 163), ale stěží může vyvrátit tvrzení, že tyto skupiny lákají vyspělé státy spíše pro svoji „tvrdou“ měnu a vyšší ohodnocení, jež se v nich lidskému kapitálu dostává.

V teorii Sztompka kvalitativně nerozlišuje důvěru v objekty na různých úrovních společnosti. V případové studii bez toho, že by to výslovně uvedl, už ale sleduje fluktuaci důvěry víceméně jen na makroúrovni společnosti, důvěry v celospolečensky platné objekty (prezident, vláda, církev...). Data, se kterými pracuje (výzkumy veřejného mínění, národní survey), mu sestoupit na nižší úroveň ani nedovolují. Substituty důvěry, které se na místo uvolněné vytrácející se důvěrou dostávají, musíme ale také považovat za substituty právě jen na celospolečenské úrovni. Příkladem nad jiné průkazným je opět případ externalizace důvěry. Sztompka nepůsobí přesvědčivě, když ústup „důvěry“ dokumentuje vysokou podporou vstupu země do NATO a EU (s. 162). Navíc později zmiňuje „realistický výhled přijetí do západních vojenských, politických a ekonomických aliancí“ (s. 182) mezi faktory překonání nedůvěry.

Sztompka sleduje vývojové trendy důvěry v celou řadu objektů a snaží se zjištěnou fluktuaci vysvětlit fungováním či naopak nefungováním určitých institucí. Jeho koncept kultury důvěry je silný v otázce reprodukce důvěry (resp. nedůvěry). Důvěra posiluje další důvěru, podobně jako se nedůvěra šíří v bludném kruhu pozitivní zpětné vazby. Jak z tohoto bludného kruhu vyskočit, to Sztompka nevysvětluje. Jen

zjišťuje, že se tak v Polsku někdy kolem roku 1993 stalo. Sztompkovo pojetí tak nechává prostor pro odlišné chápání proměn společnosti v období mezi dvěma zvraty důvěry ohraničeném zhruba roky 1989 a 1993. Nechává otevřenou otázku: Co dělají instituce podporující důvěru, když nefungují? Nechává otevřené pole pro výzkum, který nesleduje trendy poklesu důvěry na celospolečenské úrovni, ale sestupuje spolu s důvěrou uzavírající se do menších kolektivů na nižší úrovni společnosti. Zásadní proměny společností, jíž jsme byli všichni svědky a které byly tak markantní na makroúrovni, se tu jeví v daleko méně jasném světle. Místo trendů zde sledujeme vítězství a pády, proměny rolí, hráčů i jejich koalic, snahy o prosazení změn i jejich zabrzdění, otevírání i rozpady uzavřených komunit, dlouholetých přátelství atd. Důvěru v takovém typu výzkumu je potřeba definovat jinak a úžeji. Takové chápání důvěry nemá co dělat s očekávaným jednáním, se zajištěním důvěryhodnosti partnerů, se spoléháním na fungování institucí všeho druhu. Je to důvěra, která slovy Adama Seligmana „vstupuje do sociální interakce v mezích systému či v jeho limitech“.

Souhrnně řečeno, Sztompkova kniha je poučná v tom, s jakou šíří teoretických přístupů k tématu důvěry seznamuje. Koncept a model vzniku kultury důvěry, který Sztompka rozpracovává, vyzvedává do popředí našeho zájmu procesy demokratické konsolidace ve společnostech střední Evropy, které prošly zásadní proměnou. Upozorňuje nás přitom na makrosociální efekty, které vytváří spojení tisíců aktů nově ustavených a zaběhávajících se institucí.

Dan Ryšavý